

SVEND BRINKMANN

STANDPUNTEN

**Wat we van de grote filosofen
kunnen leren**

PROLOOG: HET ZINVOLLE LEVEN

Toen Woody Allen in 2014 zijn film *Magic in the Moonlight* presenteerde, greep hij op een persconferentie de gelegenheid aan om bondig zijn visie te geven op de zin van het leven: ‘Ik ben er heilig van overtuigd – en dat bedoel ik niet als kritiek – dat het leven zinloos is.’¹ Hij vervolgde: ‘Ik zeg niet dat je zelfmoord moet plegen, maar als je erover nadenkt is het gewoon een feit dat de boel elke honderd jaar wordt opgeschoond, waarbij alle mensen verdwijnen. En dan komt er een nieuwe groep mensen. En die verdwijnt en er komt weer een nieuwe groep. En zo gaat het eendeloos door – ik hoop niet dat ik jullie bang maak – zonder een bepaald doel of enige betekenis. Zoals we weten van vooraanstaande natuurkundigen valt het heelal uit elkaar en zal er uiteindelijk niets zijn. Helemaal niets. Alle grote werken van Shakespeare, Beethoven en Da Vinci zullen weg zijn. Het zal natuurlijk nog een hele tijd duren, maar wel korter dan je denkt, want lang voordat het heelal verdwijnt is de zon al opgebrand.’ Allen voegde eraan toe dat hij het daarom niet interessant vindt om politieke films te maken, want ‘in het

grote geheel doen alleen de belangrijke vragen ertoe, en de antwoorden op die vragen zijn buitengewoon deprimerend. Mijn advies – de oplossing waar ik op uit ben gekomen – is afleiding.’

Zoals altijd drukt Woody Allen zich hier uit met een mengeling van humor en ernst. Maar hij meent wel degelijk wat hij zegt. En natuurlijk raadt de regisseur met een knipoog aan om afleiding te zoeken in bijvoorbeeld bioscoopfilms als oplossing voor die deprimerende zinloosheid! De vraag is echter of Allen gelijk heeft. Is het leven echt zinloos? In zijn argumentatie voor zinloosheid gebruikt hij het perspectief dat de grootst mogelijke graad van objectiviteit heeft: dat van de natuurkunde. Hij praat over de zon als een ster die opbrandt en over de totstandkoming en vernietiging van het heelal. Als je zo uit de dagelijkse beslommeringen stapt en het leven kosmologisch beschouwt, is het niet zo gek dat je onmogelijk een zin kunt ontdekken. Zo verwordt alles tot fysieke materie in beweging, wat misschien inderdaad een tikje deprimerend kan zijn. De beroemde psycholoog William James (1842-1910), die de psychologie naar de Verenigde Staten heeft gebracht (en een broer was van de schrijver Henry James), dacht bijvoorbeeld dat zijn eigen depressie in zijn jeugd was ontstaan door zijn wetenschappelijke studie, waar hij had geleerd dat het heelal zinloos was en de mens geen vrije wil had. De pragmatische oplossing van James was simpelweg te geloven in de vrije wil en daarmee dat de mens zelf zin kan geven aan zijn bestaan: *Mijn eerste daad van vrijheid is dat ik geloof in de vrije wil*, schreef hij op 30 april 1870 in zijn dagboek. Dat hielp hem naar eigen zeggen over de depressie heen.

Zo'n sterke wil is vast niet iedereen gegeven. De meeste

mensen zullen zich een beetje ongemakkelijk voelen bij de woorden van Woody Allen en kunnen waarschijnlijk geen betekenis en vrijheid aan het bestaan geven door dat gewoon maar te willen. In plaats daarvan kun je je afvragen of het redelijk is om de betekenis of zin zo ver van het dagelijks leven te zoeken als Allen lijkt te doen. Wat gebeurt er als we juist in het leven stappen – en het van binnenuit onderzoeken – in plaats van erbuiten te gaan staan en het van een astronomische afstand te bekijken? Het antwoord is dat de betekenis dan wat minder problematisch wordt dan Allen het doet voorkomen. Zijn eigen woorden hebben bijvoorbeeld betekenis, of je het er nu mee eens bent of niet, en hopelijk vind jij als lezer ook dat het heel zinvol is om dit boek te lezen. Misschien is betekenis iets wat alleen van binnenuit kan worden begrepen en niet van buitenaf, zoals op basis van de objectieve benadering van de natuurkunde. Net zoals je de betekenis van poëzie niet begrijpt door een dichtbundel te wegen of de chemische samenstelling van de inkt op de pagina's te analyseren.

Op dezelfde manier moet je het leven binnengaan, en je er niet uit terugtrekken, om de zin ervan te ontdekken. En wat vinden we dan als we het binnengaan? Mijn opvatting is dat je helaas een heleboel mensen aantreft die worstelen met zingeving. Aan de ene kant lijkt het of de vraag naar de zin van het leven zich steeds vaker aandient bij de moderne mens, maar aan de andere kant zijn de omstandigheden om die vraag te kunnen beantwoorden zelden slechter geweest. Dat we deze vraag in steeds meer verbanden kunnen stellen en dat er voortdurend boeken over worden gepubliceerd, is niet per se een goed teken. Want eigenlijk drukt de vraag een gemis en een verlangen uit. Vaak stellen mensen zich deze

vraag als ze om de een of andere reden het gevoel hebben dat er geen zin is. Als je een vol leven hebt met familie, vrienden en collega's en met allerlei activiteiten op het werk of in je vrije tijd, ervaar je het leven doorgaans als rijk aan betekenis en waarde. De vraag 'Heeft het eigenlijk zin om eten te maken voor mijn kinderen?' zal niet vaak bij je opkomen, omdat eten koken een natuurlijk en geïntegreerd deel van het bestaan is. Maar als er in meerdere of mindere mate aan dat bestaan wordt getornd, bijvoorbeeld als je geliefde ziek wordt of sterft of als je problemen met je werk ervaart door reorganisatie of ontslag, kan de vraag naar zingeving zich opdringen. Waarom gebeurt dat wat er gebeurt, en waarom doen we wat we doen? Wat is überhaupt de moeite waard om voor te leven?

BETEKENIS EN INSTRUMENTALISERING

Tenzij je je aansluit bij een fundamentalistische religie, zal het voor de meeste moderne mensen onmogelijk zijn één precies antwoord te geven op de vraag naar de zin van het bestaan. Dit boek geeft dan ook niet één simpel antwoord. Het stelt echter wel een richting voor waarin je je kunt oriënteren om je op een vruchtbare wijze tot de vraag te verhouden. Kort gezegd is de stelling van dit boek dat de zin van het bestaan samenhangt met verschijnselen die een doel op zich zijn, en met activiteiten die we doen omwille van de activiteit zelf (en niet om iets anders te bereiken). Deze verschijnselen kunnen we alleen ontdekken vanuit het leven zelf en niet op een objectieve, astronomische afstand zoals bij Woody Allen.

Die verschijnselen die een doel op zich zijn, noem ik standpunten, omdat ze een stevige grond bieden om op te

staan in een veranderlijke wereld. Dat zingeving samenhangt met verschijnselen die een intrinsiek doel hebben, is echter een opvatting die onder druk staat van een maatschappelijk proces dat wel 'instrumentalisering' wordt genoemd. Instrumentalisering heeft meer dan wat ook de omstandigheden voor het beantwoorden van de vraag naar zingeving verslechterd. Het begrip wil zeggen dat iets een instrument, middel of gereedschap wordt voor iets anders dan zichzelf en daarmee geen doel op zich lijkt te zijn. En het lijkt wel alsof de meeste dingen die wij doen zo langzamerhand een middel tot een ander doel zijn geworden en geen waarde meer hebben in zichzelf. Geld is misschien wel het duidelijkste voorbeeld van een instrumenteel verschijnsel. Je kunt geld gebruiken als middel voor het verkrijgen van eten, woonruimte, vervoer, kleding, vakanties – alles wat je van een modern leven verwacht – maar geld heeft geen intrinsieke waarde. Op zichzelf is geld niet meer dan papier of informatie op de harde schijf van een bank. Als instrument is geld een universeel vertaal-middel, dat het in principe mogelijk maakt om alles met elkaar te vergelijken. Het is eigenlijk magisch dat wij, toen we de geldeconomie introduceerden, opeens alles op dezelfde weegschaal konden leggen en dat we nu bijvoorbeeld een gesprek van een uur (als je bijvoorbeeld psycholoog, coach of accountant bent) kunnen omzetten in een flinke portie rundergehakt of muziek van je favoriete artiest. Geld kan kwalitatieve verschillen tussen goederen en diensten opheffen en alle verschillen reduceren tot iets kwantitatiefs.

Er is natuurlijk niets mis met instrumentalisering op zich, en de meeste mensen zijn het erover eens dat de geldeconomie handiger is dan een moeizamere vorm van economie waarbij je met elkaar ruilt en telkens weer moet bepalen hoe-

veel appels een paar schoenen waard is. Vrijwel iedereen heeft dan ook volstrekt legitiem een instrumentele relatie met allerlei zaken, van zonnebrandcrème tot sneeuwruimen. Je gebruikt zonnebrandcrème niet omdat het zo fijn is om het op te hebben, maar omdat je je huid wilt beschermen tegen de schadelijke straling van de zon. En sneeuwruimen doe je niet omdat die activiteit zelf zo leuk is, maar om je in de winter veilig en zonder al te veel moeite te kunnen voortbewegen. Er ontstaat pas een probleem als de instrumentalistische manier van denken de overhand krijgt, zelfs in de wijze waarop je je verhoudt tot de wereld, andere mensen en jezelf. En dat dreigt naar mijn mening nu te gebeuren. Ook in dit opzicht is geld een duidelijk voorbeeld: geld is zo allesoverheersend in ons bestaan en reguleert zoveel relaties in het leven, dat we soms vergeten dat het een middel is en geen doel op zich. Als relatief welgestelde mensen aan wie het aan niets ontbreekt zich half of helemaal doodwerken om nog rijker te worden, maken zij het middel tot een doel op zich. Hoewel mensen zich gedragen alsof geld een intrinsieke waarde heeft, is dat dus niet het geval. Maar wat dan wel? Wat is een doel op zich? Het uitgangspunt van dit boek is dat als je erin slaagt die vraag te beantwoorden – niet per se voor eens en voor altijd, maar in elk geval in een doorlopende existentiële discussie met jezelf en anderen – je beter begrijpt wat het leven ten diepste zin geeft.

Ik weet niet meer waar, maar ik hoorde eens de volgende definitie van kunst (een begrip dat bijna net zo moeilijk te definiëren is als de zin van het leven zelf): kunst bestaat om ons eraan te herinneren dat er iets is wat een doel is in zichzelf. Kunst herinnert ons daaraan, omdat je het doel ervan niet kunt herleiden tot iets anders zonder het kunstzinnige

van de kunst te elimineren. Je kunt zeggen: 'Kunst is er om ons goede en mooie ervaringen te bieden,' maar dan wordt kunst pure wellness, en bovendien is niet alle kunst mooi of aangenaam. Ooit zei men: 'Kunst dient een politiek doel,' maar dan wordt het propaganda, en bovendien is niet alle kunst politiek. Kunst kan natuurlijk wel mooi of politiek zijn, maar dat is niet haar doel. Het zijn slechts afgeleide effecten, want naar mijn mening is het doel van kunst om kunst te zijn.

Kunst is lang niet de enige vorm van ontplooiing die een doel in zichzelf is. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor ethische handelingen, spelletjes en liefde. Wel kan alles, ook ethiek, spel en liefde, tot een gereedschap voor iets anders worden gemaakt, zoals we in dit boek zullen zien. Dat is in zekere zin het omgekeerde van een middel (bijvoorbeeld geld) tot een doel op zich maken, maar beide problemen komen voort uit verwarring over wat eigenlijk intrinsieke waarde heeft. Je kunt spel bijvoorbeeld instrumentaliseren in moderne arbeidsorganisaties en het gebruiken als middel om innovatieve ideeën te ontwikkelen en zachte machtsuitoefening te faciliteren.² Iets wat normaal tot de vrije tijd behoort, dreigt een middel te worden om winst te genereren. Dan kun je erover discussiëren of het nog wel een spel is, omdat je zou kunnen zeggen dat spel in zichzelf vrij is en niet is gebonden aan externe doelen. In hoeverre kan spel worden ingezet voor een ander doel en toch nog spel zijn? We spelen doorgaans niet om geld te verdienen of om het concurrentievermogen van een bedrijf te verbeteren; we spelen om te spelen. Anders zijn we niet bezig met spel, maar met werk of winstmaximalisatie. Winstmaximalisatie is een legitieme bezigheid, maar kan slecht een doel op zich zijn. Ik wil natuurlijk niet bewe-

ren dat elke instrumentalisering verderfelijk of verwerpelijk is. Ik wil beargumenteren dat instrumentalisering in onze tijd zo allesomvattend is geworden dat ze een bedreiging vormt voor andere manieren van denken, die veel wezenlijker zijn voor een goed en zinvol leven. Dat wat werkelijk zin heeft, wordt gemakkelijk aan het zicht onttrokken door de instrumentalisering.

HET NUTTIGE

Instrumentalisering is in wezen gekoppeld aan een vorm van nuttigheidsdenken. In de moderne maatschappij willen we graag de middelen of instrumenten gebruiken die de beste opbrengst opleveren en dus het nuttigst zijn. Dit is inmiddels zo verankerd in onze cultuur dat we de valkuilen die ermee gepaard gaan maar moeilijk kunnen zien. We willen waar voor ons geld. Die gedachte heerst ook in de politiek, op het gebied van bijvoorbeeld gezondheid, milieu en onderwijs. Het heeft er onder andere toe geleid dat onderwijsinstellingen zijn georganiseerd op de manier die volgens meta-analyses van onderzoeksresultaten het beste meetbare resultaat geeft. Daarmee kunnen tradities op het gebied van opvoeding en onderwijs die in de loop van decennia (of zelfs honderden jaren) zijn opgebouwd, terzijde worden geschoven; de docent of crècheleidster is niet langer iemand die werkt op basis van zijn of haar professionele beoordelingsvermogen, maar een kanaal waardoor de intenties van wetenschappers en ambtenaren stromen. De betekenis van lokale contexten (land, streek, stad, district, klaslokaal) op basis van een gemiddeld inzicht in ‘wat werkt’ doet er niet meer toe. In de praktijk gaat dit natuurlijk niet op, want de traditie, de persoon en de context hebben in elke onderwijssitua-

tie een te grote betekenis, maar mensen houden zich voor dat het wel kan, en dat is het feitelijke probleem. De consequentie is namelijk dat dat wat een intrinsieke waarde heeft – de inhoud van het vak en de grotere historische en culturele samenhang waartoe het onderwijsveld noodzakelijkerwijs behoort – wordt gereduceerd tot een instrument om bepaalde resultaten te behalen in landelijke examens en op PISA-ranglijsten.³ Opeens kan het een doel op zich worden dat de leerlingen goede resultaten behalen, zodat het land zich kan meten met de PISA-scores van andere landen. En dat terwijl toetsresultaten in het beste geval een middel zijn (voor de evaluatie van politiek vastgestelde doelen) en nooit een doel op zich. Wat heeft het voor zin om hoog op de PISA-ranglijst te staan (waarvan de statistische waarde ook nog eens zeer discutabel is⁴) als die positie is behaald doordat de leerlingen voor de toets hebben geoefend en examentraining hebben gehad, in plaats van zich grondig hebben verdiept in alle aspecten van het vak? Dan is het middel (de toets en de ranglijsten) een doel op zich geworden en gaat het eigenlijke doel (vakkennis en democratisch bewustzijn) verloren. Middelen tot een doel in zichzelf maken is een van de schadelijkste tendensen in de moderne samenleving.

Een voorbeeld uit het actuele Deense onderwijsdebat dat mijn punt illustreert, is de eis van de recentste schoolhervorming dat kinderen gemiddeld 45 minuten per dag moeten bewegen. Dit is een verschijnsel waarvan je kunt zeggen dat het een intrinsieke waarde heeft, maar tot middel wordt gemaakt voor iets anders. Voor fysieke wezens zoals wij is bewegen in zichzelf iets plezierigs, iets waarbij we ons kunnen ontplooiën; helemaal als we het samen met anderen doen. Als levende organismen kennen wij de wereld doordat we er

fysiek in optreden, en in die zin heeft het een intrinsieke waarde om onze lichamelijke capaciteiten en fysieke vermogens te ontwikkelen en trainen. Maar in verband met de hervorming wordt keer op keer genoemd dat het doel van de 45 minuten beweging is ‘de cognitie te verbeteren’ (dus beter te leren), ‘de ontwikkeling van de hersenen te bevorderen’ en ‘bij te dragen aan een positieve ontwikkeling van mentale, emotionele en sociale processen’ (wat dat ook moge betekenen).⁵ Deze factoren maken sport en beweging zonder uitzondering tot een gereedschap voor iets anders: uiteindelijk voor een vorm van onderwijs die de leerlingen zou moeten kunnen voorbereiden op de arbeidsmarkt. Dit is slechts een van vele voorbeelden van de instrumentalisering van iets met intrinsieke menselijke waarde, in dit geval in een onderwijscontext. Zo langzamerhand heeft de kindertijd in de ogen van het systeem alleen waarde omdat die periode kinderen tot leerlingen maakt en hen voorbereidt op een leven als ‘soldaat in de concurrentiemaatschappij’.⁶ De kindertijd wordt onderworpen aan een instrumentalisering en dient als middel voor het creëren van effectieve, innovatieve arbeidskrachten, zodat het land zich staande kan houden in de wereldwijde concurrentie.